

Gazâlî'ye Göre Fasit Kıyas

Dr. Hüseyin ÇALDAK*

Özet

İslam dünyasındaki mantığın kullanılmasının yaygın hale gelmesinde Gazali'nin payı çok büyüktür. Öyle ki Gazali ile birlikte, mantık vazgeçilmez ilim haline gelmiştir. Mantığa her zaman ayrı bir önem atfeden Gazali özellikle kıyas konusunu hemen bütün eserlerinde işlemiştir. Bu çalışmamızda, Gazali'nin kıyası oluştururken, dikkat edilmesi gereken konuları ve kıyasın geçersiz olduğunun noktalarını incelemeye çalıştık. Mantıkla ilgili eserlerinde bu konuya ayrı başlıklar açan Gazali'nin bu konudaki görüşlerini irdeledik.

Anahtar Kelimeler: Mantık, Kıyas, Gazali, Fasit kıyas

Abstract

Gazali has got a very significant place in the fact that "logic" is used commonly in Islamic world. Then, "logic", by means of Gazali's studies, became an indispensable science. Gazali, who considers "logic" very significantly, studied "syllogisme" in almost his every works. It was studied, in the present study, that syllogisme is a false comparison in some circumstances and some point should be paid attention more when Gazali's "syllogisme" is established. Gazali's considerations, in his works related with "logic" are analysed.

Key Words: Logic, Syllogism, Gazali, a False Comparison

Giriş

Mantıklı düşünmenin kaide ve kurallarını tespit eden mantık ilminde üç türlü akıl yürütmeden bahsedilir. Bunlar, Tümdengelim (Deduction/Talil), Tümevarım (Induction/İstikrâ) ve Analoji (Analogy/Temsil)dir. Klasik mantığın en çok kullandığı ve önem verdiği akıl yürütme şekli tümdengelimdir. Kıyas ise, dedüksiyonun en mükemmel şekli kabul edildiği için klasik mantık, kıyası esas

* Cumhuriyet Üniversitesi İlahiyat Fakültesi, Mantık Anabilim Dalı - Sivas.

alır.¹ Çünkü kıyas önermelerden, önerme de kavramlardan meydana gelir.

Mantığın dokuz bölümünden, giriş mahiyetinde olan Beş Tümel ile Kategoriler bölümü kavramlar kısmını oluşturur. Bunlardan maksat tanımlara ulaşmaktır. Kıyasın hazırlık safhası olan önermeleri kavramlar oluşturur. Beş sanat ise kıyasın uygulanma alanıdır.

Aristoteles'ten başlamak üzere tüm mantıkçılar, bu değerinden dolayı kıyası, esas konu olarak ele almışlar ve üzerinde önemle durmuşlardır. İslâm mantıkçıları da aynı şekilde Aristoteles'i esas alarak kıyası yoğun şekilde işlemeye devam etmişlerdir.

Gazâlî, sadece felsefeyle ilgili olan eserlerinde değil, İslam ilimleriyle ilgili eserlerinde de mantık konularını incelemektedir. Mesela fıkıh usulü konusundaki el-Mustasfa adlı eserinin girişinde mantık, özellikle de kıyas konusunu ele aldığını görmekteyiz. Hatta İslâm düşüncesinde felsefi ilimler dışındaki ilimlerde (kelam, fıkıh, tasavvuf) yöntem olarak mantığı kullanan ilk bilgin Gazâlî'dir diyebiliriz.² Çünkü daha önce Cüveynî'nin de bu şekilde denemeleri olmuştur.

Gazâlî, mantığı daha çok kelam ve fıkıh ilimlerinde kullanmıştır. Bu ilimlerde en çok işlediği konu ise, kıyas konusudur. Kıyas çeşitlerinin, zaten Kur'an'da var olduğunu iddia etmiş, bunu kullanmanın gerekli olduğunu uygulamalarıyla göstermiştir. Özellikle fıkıh usulünde, mantıkî kıyas çeşitlerinin aynısını ele almakla birlikte, farklı isimlerle işlemiştir. Bu isimleri Kur'an'dan alıp kullanarak, kıyasın vahiy çıkışı olduğunu belirtmiştir.³

A. Gazâlî'de Fası Kıyasın Çeşitleri

Aristoteles, kıyası "Öyle bir sözdür ki, kendisine bazı şeylerin konulmasıyla, bu konulan verilerden başka bir şey, bu veriler dolaşısıyla gerekli olarak çıkar"⁴ diye tanımlar. İslam mantıkçılarında olduğu gibi, Gazâlî'de de kıyasın tanımı hemen hemen Aristoteles'te olduğu gibidir. Ona göre kıyas, bir maddesi ve biçimi olan çıkarım şeklidir. Kıyasın maddesi ve kullanılan malzemesi kesin bilgi, biçimi de belirli bir düzen içerisinde önermelerin bir araya geti-

¹ Taylan, Necip. Mantık, İstanbul, 1988, s. 149; Hasan Küçük, İslâm'da ve Batıda Mantık, İstanbul, 1988, s. 113

² Neşşar, Ali Sami. Menahicu'l-Bahs inde Müfekkiri'l-İslâm, Beyrut, 1984, s. 166

³ Gazali, Ebu Hamid. el-Kıstâsu'l-Mustakim (Tah. Viktor Şelhat), Beyrut 1991, s. 59

⁴ Aristoteles, Organon III, Birinci Analitikler, Çev. H.Ragıp Atademir, İstanbul 1950, s. 5

rilmesidir.⁵ Gazâlî, kıyası tanımlarken şöyle der: "Ben kıyas derken, önermelerden telif edilmiş (meydana getirilmiş) olan ve bunların teslimiyle (kabul edilmesiyle) zorunlu olarak başka bir önermenin (sonucun) çıkması gerektiğini kastediyorum"⁶. Veya "genel bir hükümle, özel hüküm üzerine delil getirmektir ki bu da öncüllerden sonuca götürme şeklindedir".⁷

Bir kıyas kurulurken uyulması gereken belli başlı kurallar vardır. Uyulması gereken bu kurallar göz ardı edilerek yapılan delil, kıyas olamaz. Çünkü böyle bir delil mutlaka formel yönden geçerli olmaz. Her geçersiz kıyasta ise mutlaka bir biçim yanlışı yapılmış olur.⁸

Gazâlî kıyasın kurulması esnasında, belli kurallara uyulmadığı takdirde ve bazı yanlışlar yapılarak kurulan kıyasların geçerli olmayacağını, fasit/geçersiz olacağını belirtmektedir. Zira öncüllerin doğru ve güvenilir olması halinde de kıyas kurallarına ve akıl yürütme formlarına uyulmadan yapılan istidlallerin tabii olarak doğru bir netice vermeyeceği muhakkaktır.⁹ Gazâlî, kıyasın fasit olmasının sebeplerini çeşitli eserlerinde ele almıştır. Bunları işlediği eserlerinde bazı farklılıklar olmakla birlikte, biz bunların bütünü işleyip, genel bir değerlendirme yapacağız.

Doğru sonuç veren kıyasın, şer'î olarak da kabul edilmesi gerektiğini¹⁰ söyleyen Gazâlî'ye göre, öncüller kesin olarak bilinirse "burhan", müsellem olursa "cedelî kıyas", zannî ise "fikhî kıyas"dır¹¹. O kıyası bazen "burhan" ismiyle de ele almaktadır.

Bir kıyas kurulurken meydana gelebilecek yanlışları genel olarak üç temel başlık altında toplayan Gazâlî, bunları örneklerle açıklamaktadır. Bu yanlışlar;

- a- Ya öncüller bakımından olur. Çünkü öncüller bazen tüm gerekli şartları taşıyor olabilir.

⁵ Gazâlî, Ebu Hamid. Mi'yarü'l-İlm fi'l-Mantık, (Tah. Ahmed Şemseddin), Beyrut 1989, s. 109

⁶ Gazâlî, Ebu Hamid. Mihakku'n-Nazar fi'l-Mantık, (Tah. Refik el-Acem) Beyrut 1994, s. 90; Ayrıca bkz. Mi'yar'ul-İlm, s. 111; el-Mustasfa min İlmî'l-Usul, Mısır h.1332, C.1, s. 38

⁷ Gazâlî, Ebu Hamid. Esâsu'l-Kıyas, (Tah. Fahd b. Muhammed Sudhân), Riyad 1993, s. 18, dipnot 1

⁸ Emiroğlu, İbrahim. Klasik Mantığa Giriş, Ankara 2004, s. 142; Kıyasların kurulmasında yapılan yanlışlıklar konusunda geniş bilgi için bkz. Emiroğlu, Mantık Yanlışları, İstanbul 1993, s. 43 vd.

⁹ Taylan, Necip. Gazzali'nin Düşünce Sisteminin Temelleri, İstanbul 1994, s. 126

¹⁰ Gazâlî, Ebu Hamid. Şifâu'l-Galil fi Beyâni's-Şebeh ve'l-Muhil ve Mesaliki't-Ta'lîl, Bağdad 1971, s. 309

¹¹ Gazâlî, el-Mustasfa, s. 38

b- Ya nazım ve tertip bakımından olur, öncüller kesin doğru ve açık olsa bile.

c- Ya da her ikisinde (öncüller ve şekil) birlikte bulunabilir.¹²

Gazâlî, kıyasta yapılabilecek bu yanlışları, maddeler halinde Makasidu'l-Felasife'de 10, Miyaru'l-İlm ve Mihakku'n-Nazar'da 7 madde olarak¹³ ele almaktadır. Ancak el-Kıstasu'l-Mustakim adlı eserinde, bu yanlışların 10 olduğunu belirtmekle birlikte, maddeler halinde saymamaktadır ve kıyasta yapılan yanlışları örneklerle izah etmektedir.

Bütün yanlışlıkları içerik itibarıyla yukarıda belirttiğimiz üç maddede toplayabiliriz. Esasında onları da "şekil bakımından yanlışlık" ve "öncüllerle ilgili yanlışlar" olarak ikiye indirgeyebiliriz. Çünkü kıyas ya şekil bakımından ya da öncüller sebebiyle yanlış olduğunda fasit kıyas olur.

Gazâlî, kıyas çeşitlerini incelerken, bazı eserlerinde onları "mizan" (ölçü) olarak isimlendirerek, hepsinin kaynağının Kur'an olduğunu, peygamberler tarafından da kullanıldığını söylemektedir.¹⁴ Kur'an'dan ayetlerle destekleyerek işlediği bu ölçüleri "aklın mizanları" olarak da adlandırmaktadır.¹⁵

Gazâlî, ele aldığı kıyas çeşitlerini "mizan-ı teanud, mizan-ı telazum, mizan-ı teadul" gibi isimlerle işlediği eserinde, fasit kıyasları "mizanü's-Şeytan" diye isimlendirir.¹⁶ Sanki, kıyas kurulurken yapılan yanlışlarda Şeytanın etkisi olduğunu özellikle vurgulamaktadır.¹⁷ Yapılan bu yanlışlardan kurtulma yolunun da akli kullanarak Allah'a sığınmak olduğunu söylemektedir. Çünkü Şeytan, akli düşüncelerde insanları aldatarak yanılgıya ve hataya düşürür. Kıyas doğru düşünce sisteminin temeli olduğu için, bu konuda da Şeytandan korunmak lazımdır. Zira kıyas kurulurken asıl işlevi üstlenen akıl, Şeytana karşı mukabele etmek için Allah'ın insana verdiği bir asker ve savunma aletidir.¹⁸

¹² Gazâlî, a.g.e., s. 29

¹³ Gazâlî, Ebu Hamid. el-Kıstasu'l-Mustakim (Tah. Viktor Şelhat), Beyrut 1991, s. 72 vd. ; Miyaru'l-İlm, s. 199 vd.; Mihakku'n-Nazar, s. 121-128; Makasidu'l-Felasife, Neşr: Muhyiddin Sabri el-Kürdî, Kahire 1331, s. 60

¹⁴ Gazâlî, el-Kıstasu'l-Mustakim, s. 43

¹⁵ Gazâlî, Esasu'l-Kıyas, s. 26

¹⁶ Gazâlî, el-Kıstasu'l-Mustakim, s. 72

¹⁷ Gazâlî, a.g.e., s. 74

¹⁸ Gazâlî, Mihakku'n-Nazar, s. 121-122

1. Şekil bakımından fasit kıyas

Gazâlî, Şeytanın insanı yanlış yola saptırmasını, Hz. İbrahim (A.S.) örneğinde olduğu şekliyle izah ederek, bunun delili olarak da "Biz hiçbir nebî ve resûl göndermedik ki, o, bir temennide bulunduğunda, Şeytan onun dileğine mutlaka beşerî arzular katmaya kalkmasın."¹⁹ ayetini zikretmektedir.

Şeytan, Hz. İbrahim (A.S.)'ın güneş için, "bu benim Rabbimdir, çünkü bu hepsinden büyüktür"²⁰ sözüyle, onu aldattığını ve bunun sebebi ise, söz kalabalığıyla buradaki gizli kıyasın yanlış kurulmasına sebep olmuştur.

Bu mizanın keyfiyeti şöyledir: "İlah ki o en büyüktür" öncülü ittifakla kabul edilen bir asıdır. "Güneş diğer yıldızlardan en büyüktür" bu ise, his ile bilinen başka bir asıdır. Bu iki öncül bu şekilde kabul edilince, "O halde güneş de İlah'tır" sonucu çıkar.²¹ Burada kurulan kıyası şöyle ifade edebiliriz:

İlah olan en büyüktür,
Güneş de yıldızlar içinde en büyüktür,
Öyleyse Güneş ilahtır.

Bu ölçü, yüklemli kıyastan (mizan-ı teadül) ikinci şekildir (küçük ölçü). Çünkü "En büyük" olmak İlah'lığın niteliğidir ve Güneşte de bulunmaktadır. Yani "en büyüklük" ortak bir sıfattır. Bu ortak nitelikten dolayı, biri diğeriyle (İlah ve güneş) nitelenebilir diye vehmedilebilir. Oysa burada, bir niteliğin iki şey için değil, iki niteliğin bir şey için olması gerekir. Şayet iki şey (nitelik) bir şey için var olursa, o ikisinden biri diğeriyle nitelenebilir. Bunun tersi olduğu vakit, iki şeyden biri diğeriyle nitelenemez. İşte Şeytan burada bir şeyin aksini kullanarak işi karıştırıp kıyasın yanlışlığına sebep olur. Bu ölçü, apaçık geçersizdir. Bunun yanlışlığı şu misale benzer. Mesela,

Renk; siyah, beyaz vs. hepsi için ortak olan bir niteliktir fakat bunlar birbirini gerektirmez. Çünkü biri şöyle derse;

"Beyaz renktir,
Siyah da renktir,

O halde siyah da beyazdır." hataya düşmüş olur ve kurduğu kıyas geçersiz olur. Aynen bunun gibi;

"İlah en büyüktür,

¹⁹ Hac suresi, ayet: 52

²⁰ En'âm suresi, ayet: 78

²¹ Gazâlî, el-Kıstasul-Mustakim, s. 73

Güneş de en büyüktür,

O halde Güneş İlahdır." demek de hatadır ve kurulan kıyas da geçersizdir. Çünkü iki zıt şeyin bir sıfatla nitelenmesi mümkündür. Bu nitelenme iki şey arasında birliği gerektirmez. Halbuki bir şeyin iki vasıfla nitelenmesi iki sıfat arasında birliği gerektirir. Kimin anlayışı bunları tam kavrayamazsa, bir şeyin iki sıfatla veya iki şeyin bir sıfatla nitelenesi arasındaki farkı anlayamaz.²²

Gazâlî, bu yanlışlığın izahını Talimiye (Batınî) mezhebinin kullandığı şekliyle başka bir misal vererek şöyle açıklamaktadır:

Hak vahdet ile, batıl kesret iledir,

Rey mezhebi kesretle, Talimiye mezhebi vahdetle nitelenir,

Öyleyse Talimiye mezhebi haklıdır.

Bu iddianın sahipleri tamamen söz kalabalığı ve karışıklığından yararlanarak böyle bir kıyas meydana getirmektedirler ve bu, şüpheye düşmeyecek kadar kesin bir burhandır derler. Halbuki bu kıyasın kurulurken nasıl döndürüldüğüne bakılınca Şeytanın yanlış telkin ettiği ölçülerden (fasit) olduğu fark edilir.

Buradaki yanlışlığın sebebine gelince, Şeytan söz kalabalığı ile zihinleri bulandırır hatta yanlışlığın nerede olduğu bile bilinmez. Talimiye mezhebinin de yaptığı bu yanlışlık şöyledir:

"Hak vahdetle nitelenir" sözü birinci asıldır. "Talimiye mezhebi vahdetle nitelenir" başka bir asıldır. "Öyleyse Talimiye mezhebi hak ile nitelenir" sonucu çıkar. Çünkü, vahdet bir şeyde olur. Bununla iki şey nitelenmiştir. Bu da, iki şeyden birinin diğeriyle nitelenmesini zorunlu kılar. Bu aynen "renk, bir sıfattır; onunla, beyaz ve siyah birlikte nitelendirilmiştir. Öyleyse beyazla siyahın birlikteliği zorunludur" sözünü söyleyen gibidir. Bu aynı zamanda Şeytanın "En büyük olmak bir sıfattır, onunla İlah ve güneş nitelendirilmiştir. Öyleyse, güneşin İlahlıkla nitelenmesi gerekir" safsatası gibidir.²³

Talimiye mezhebi bu şekildeki yanlış kıyaslarla hak ve hakikatin sadece kendi mezhepleri olduğunu ve yalnızca kendi mezhepleriyle bilinebileceğini iddia eder. Gazâlî ise bunu izah ederken, yanlış kıyasla varılan bu hükmün geçersizliğini şu şekilde açıklar. Onların iddiası,

"Hak, ya sırf rey (kıyas) ile ya da talim ile öğrenilebilir,

Bunlardan birinin batıl olduğu ispatlanırsa, diğeri geçerliliği ortaya çıkar,

²² Gazâlî, a.g.e. aynı yer

²³ Gazâlî, a.g.e. s. 75

Sadece aklî reyle öğrenmenin batıl olduğu, akılların ve mezheplerin farklılığı ile ispatlanmıştır, o halde talim ile olacağı ispat edilmiştir.”

Bu kıyas, ayrık şartlı (mizanu't- teânüd) kıyaslardandır. Burada kıyasın bir tarafındaki öncülün geçersizliği ortaya çıkınca, diğer tarafın sübutunu sonuç verir. Fakat bu, kısmetu'l-münteşire değil (kapsamlı bölümlleme), kısmetu'l-munhasıra (özgülü bölümlleme) şartıyla doğru olur. Şeytan bu ikisini birbirine karıştırarak yanlış sevk ediyor. Buradaki “münteşire” ispat ile nefy arasında bir devri gerektirmez, bilakis, ikisi arasında bir üçüncü yolu gerekli kılar ki, o da akıl ve talimle birlikte hakkın öğrenilmesidir.

Gazali, onların bu şekildeki iddialarının batıl olmasıyla ilgili sunları söyler:

“Renkler, göz ile değil, bilakis güneşin ışığı sayesinde görünür” diyen birine,

“Niçin” dediğimizde,

“Renkler ya göz ile ya da güneşin ışığıyla görülebilir. Gözle görülmesi batıldır, çünkü gece renkleri göremiyoruz. Öyleyse güneş ışığıyla görülebilir.” diye cevap verir.

Ona şöyle denir: “Ey miskin, burada üçüncü bir kısım vardır. O da, renkler göz ile görülür ancak güneş ışığının olduğu vakitlerde.”

Bütün bu bahsedilen yanlışların kaynağı, döndürmenin şüphayle karıştırılmasıdır. Her kim tek'in hak olduğunu bilirse, genelde hakk'ın da tek olduğunu zanneder. Halbuki bu önermelerin döndürülmesi tümel değil tikel olarak yapılır. Sonuç ise, “bazı tek'ler haklıdır” çıkar ki doğru olur. “Her insan canlıdır” önermesinin döndürülmesi tümel olarak yapılırsa sonuç yanlış olur. Çünkü “Her canlı insandır” sonucu çıkar ki bu da yanlıştır. Onun için, bu önermelerin döndürülmesi tikel olur ve sonuç da “Bazı canlılar insandır” çıkar. Doğru olan budur. İşte Şeytan bu şekilde yanlış ölçülerle insanları aldatır.²⁴

2. Yapısı bakımından fasit kıyas

Buraya kadar bahsettiklerimiz genelde kıyasın şekil açısından meydana gelen yanlışlıklardır. Kıyasın yapısı itibarıyla yapılan yanlışlarla ilgili bir örneği de Gazâlî, Şeytanın ölçüsü olarak ele alarak fasit kıyasa örnek olarak verir. Mesela,

²⁴ Gazâlî, a.g.e., s. 75

“Allah, kudretimle yarattığıma (Adem) secde etmene engel olan nedir?” buyurduğunda, Şeytan “Ben ondan hayırlıyım, çünkü beni ateşten, onu topraktan yarattın”²⁵ dedi.

Bu diyalogu kıyas formunda şöyle ifade edebiliriz.

“Ben, ondan daha hayırlıyım,

Hayırlı olan secde etmez,

O halde ben de secde etmem.” Bu kıyas sağlıklı sonuç vermez çünkü, öncülleri kesin olarak bilinmeyen şeylerdir.²⁶

Buradaki kıyasta Şeytan, terkip itibarıyla doğru bir kıyas meydana getirdiği halde, maddesi itibarıyla yanlıştır. Çünkü bu kıyasın her iki öncülü de yanlıştır, zira bu öncüller bilinen bilgilerden değildir. Halbuki bilinmeyen bilgiler, bilinen bilgiyle ölçülür. Buradaki her iki öncül de hem açık değil, hem de doğru değildir. Mesela, “Senin daha hayırlı olduğunu kabul etmiyoruz” dediğimizde bu, birinci aslın reddedilmesi olur. Diğeri de “Biz, daha hayırlı olmayı secde etmemeye sebep olarak kabul etmiyoruz. Çünkü emrin lüzumu hayırlı olmakla değildir” öncülü olan ikinci asıldır. Zira Şeytan burada bu ikinci aslı terk etmiştir. O da “emrin lüzumu hayırlı olmakla değildir”in kabulüdür.

Aynı şekilde Şeytan, “Ben daha hayırlıyım, çünkü beni ateşten yarattın” sözünü davasına delil gösterir. Burada nispeti, (ateşten yaratılmasını) hayırlı olmaya delil yapar.

Kıyas formundaki haliyle ifade edecek olursak:

Hayırlı olana mensup olan, daha hayırlıdır,

Ben hayırlı olana mensubum,

Öyleyse ben daha hayırlıyım.

Buradaki her iki öncül de fasittir. Çünkü biz, “hayırlı olana mensup olan hayırlıdır” hükmünü kabul etmiyoruz. Bu birinci asıldır. Bilakis hayırlı olmak mensubiyetle değil, zatî sıfatlarla olur. Mesela, demir, camdan daha hayırlıdır denilebilir. Halbuki camdan yapılmış bir şey sanat cihetiyle daha güzelse, demirden yapılmış olandan evla olabilir. Şöyle diyebiliriz: Hz. İbrahim, Hz. Nuh’un doğduğundan daha hayırlıdır. Hz. İbrahim Azer’in neslinden yaratılmıştı, o da kafirdi. Hz. Nuh ise nebi neslindendi.

İkinci asıl olarak kullanılan, “Ben hayırlı olandan yaratıldım” çünkü, “ateş, çamurdan hayırlıdır” öncülü de fasittir. Bu, doğruluğu teslim edilen bir öncül değildir. Zira çamur, topraktan ve sudandır. Hayvanat ve nebatat ancak onların birlikteliğiyle kıvam bulurlar.

²⁵ Sad suresi, ayet: 75-76

²⁶ Taylan, Gazâlî’nin Düşünce Sisteminin Temelleri, s. 127

Halbuki ateş, her şeyi yakıp yok eden bir şeydir. O halde Şeytanın "ateş daha hayırlıdır" iddiası da batıldır.²⁷

B. Fasit Kıyasın Sebepleri

Gazâlî, fasit kıyas denen yanlış sonuç veren kıyasların sebeplerini, Kıstasü'l-Mustakim eserinde bu şekilde örneklerle ele almaktadır. Ayrıca burada ele aldığı sebeplerin ayrılarını başka eserlerinde de maddeler halinde incelemektedir. Biz burada sadece genel hatlarıyla birkaç örnek verdik. Bu eserindeki ele alış biçimine baktığımız zaman daha çok, şekil açısından yanlışlıkları, Şeytanın söz kalabalığına ve karışıklığa sebep olması cihetiyle meydana getirdiğini görmekteyiz. En çok yapılan hata ise, döndürmelerin yanlış yapılmasıdır. Mesela,

Nakışlı ve renkli uzun bir ip gören bir kişi hemen ondan korkar. Korkusunun sebebi, yılanın da nakışlı, renkli ve uzun olduğunu bilmesidir. Kişi, ipi görür görmez, zihnen tümel bir döndürme yaparak yanlış düşer. "Her renkli, nakışlı ve uzun şey yılanıdır" diye tümel döndürme yapar. Halbuki buradaki döndürme, "Bazı renkli, nakışlı ve uzun şeyler yılanıdır" şeklinde tikel olmalı. Çünkü bu özelliklerin bulunduğu her şey yılan değildir.²⁸

Şimdi de kıyasta yapılan yanlışları maddeler halinde saymadan önce, Gazâlî'nin kıyasın yapısı hakkında yapılabilecek yanlışları anlatmak için verdiği birkaç örneği buraya alalım.

Kıyasta yapılan yanlışların misali bina edilmiş bir ev gibidir. Bu ev, terkip edilmiş bir şey olup, duvarların eğri, tavanın çökük olması gibi yapılaş şeklindeki bir nedenle kusurlu olmuş olabilir. Bu şekilde yapılan bu ev, her ne kadar taşları, direkleri ve diğer malzemeleri doğru kullanılmış olsa bile, şekil itibarıyla bozuktur. Bazen de, dört köşeli yapısı, duvarları ve tavanı itibarıyla, doğru yapılmış olur. Bu defa da direklerin gevşek olması, kerpiçlerin parçalanmış olması yönüyle kusurludur. İşte kıyasta, tanım ve terkip edilen bütün şeylerin hükmü budur. Yani kusur ya bunların terkip tarzında ya terkipin dayandırıldığı asıl unsurda olur. Mesela, gömlek için kumaş, sandalye için ağaç, duvar için kerpiç, tavan için direk birer asıl unsurdur.

Kusursuz bir ev yapmak isteyen bir kişi öncelikle, direk, toprak ve kerpiç gibi malzemeleri tek tek hazırlamalı, sonra kerpici istediğinde, kerpicin saman, toprak, su ve kalıp gibi malzemelerini hazırlamaya gerek duyar. Ve tek tek parçalardan başlayarak onları bir-

²⁷ Gazâlî, a.g.e. s. 76-77

²⁸ Gazâlî, a.g.e. s. 75

leştirep, sonunda birleştirilmesi amaçlanan nesneyi meydana getirir. Aynı şekilde, kıyası doğru elde etmek isteyen kişinin de, kıyasın maddesine ve şekline bakması gerekir.²⁹

Kıyasın nazım ve madde itibarıyla yanlışlığını, Gazâli ayrı bir misalle şöyle anlatır. Bazen yapılan bu yanlışlıklar terazideki yanlışlık gibidir. Terazinin iki kefesinin bağlı oldukları yere, doğru bir şekilde bağlanmaması terazideki terkip bozukluğuna sebep olur. Bu bozukluk bazen de kefelerin meydana geldiği nesnelere yapılarından kaynaklanır. Bu nesnelere demir, bakır, hayvan derisinden olabilir. Şayet bu nesnelere kardan ve pamuktan yapılmış olsalardı, terazinin ölçme işlemi doğru olmazdı.³⁰

Gazâli kıyasın, doğru netice vermesi için madde ve nazımca doğru olması gerektiğini vurgulamaktadır. Çünkü bazen kıyas olarak iddia edilen terkip, kıyas gibi gözükse de aslında biçim itibarıyla kıyas niteliğinde değildir. Bazen de kıyas kabul edilen şey, biçim itibarıyla geçerli olsa bile içerik bakımından kıyas olma özelliğini taşımaz.³¹ Bu şekilde görünen kıyasların misali tahtadan yapılan kılıç gibidir. Hatta, çöldeki adamın serabı su zannetmesi gibidir. Halbuki yanına yaklaştıkça sudan eser bulamaz. İşte bu gibi yanıltmalar da Şeytandan olduğu için, bunların önüne set çekmek gerekir.³²

Bu örneklerde olduğu gibi, bir kıyasın doğru kurulabilmesi için bulunması gereken asgari malzeme ise doğrulanabilen ve yanlışlanabilen iki öncüdür. Bir öncülün meydana gelebilmesi için de en az iki marifete (bilgiye) ihtiyaç vardır. Bunlardan biri 'konu' diğeri ise 'yüklem'dir. Bu şekilde burhan (kıyas), iki öncüle, bir öncül ise biri diğere nispet edilen iki bilgiye bölünmüş olur. Her bir müfret birer anlamı ifade edip, birer sözcükle gösterilir. O halde öncelikle tekil anlamlara ve kısımlarına, sonra da tekil terim ve dealet yönlerine bakmak gerekir. Sözcüğü ve anlamı tekil olarak anladıktan sonra, her ikisini bir araya getirip öncül meydana getirilir. Oluşturulan bu öncülün hükmüne ve şartlarına bakıldıktan sonra, her iki öncülün bir araya getirilmesiyle doğru kıyas oluşturulmuş olur.³³

Kıyasların yanlış sonuç vermemesi için öncüllerin doğru kurulmasına dikkat edilmesi gerektiğini belirten Gazâli'ye göre, öncüllerin de doğru tespit edilmesi için öncüllerin doğruluk derecelerini bilmek lazımdır. Öncüllerin beş derecesi vardır. Gazâli bunları

²⁹ Gazâli, el-Mustasfa, s. 29

³⁰ Gazâli, el-Kistasu'l-Mustakim, s. 76

³¹ Emiroğlu, Mantık Yanlışları, s. 44

³² Gazâli, el-Kistasu'l-Mustakim, s. 77

³³ Gazâli, el-Mustasfa, s. 30

Makasîd adlı eserinde beş, Miyaru'l-İlm eserinde dört madde olarak, altın madenin dereceleri ile ilgili örneğini verdikten sonra bunları şöyle sıralar:

1. Doğruluğunda şek ve şüphe olmayan, kesin öncül. Bu öncülden yapılan kıyasa, Burhanî kıyas denir.
2. Ancak dikkatli bir nazarla kendisindeki hata görülebilen kesine yakın öncül. Bu tür öncüllerden yapılabilecek ise Cedeli kıyas denir.
3. Zann-ı galip ifade edip, kendisindeki çelişğin rahatlıkla görülebileceği zannî öncüller. Bu öncüllerden kurulan kıyasa da Hitabî kıyas denir.
4. Ne zan ne de yakın ifade edip, yakiniyatla iç içe karıştırılmış olan öncüller ki bununla kurulana da Muğalata veya Safsata denir.
5. Herkes tarafından yanlış olduğu bilinen öncül. Bununla kurulanlara da Şiir denir. Gazâlî, Miyar'ında "bu, ilm ve zan ifade etmediğinden konumuz dışındadır" dediği şiiri dört maddenin dışında ele almıştır.³⁴

Öncüllerin yapılarına ve şartlarına da kısaca değindikten sonra, Gazâlî'ye göre kıyas kurulurken yapılabilecek yanlışları maddeler halinde özetle buraya alacağız.

C. Kıyasta Yanlışların Yapıldığı Yerler

1. Öncüllerin doğru seçilmemesi

Öncüller, hüsn-ü zanna dayanan, vehmî ve kendisinde hatanın bulunma ihtimali olan duyulardan alınmış olursa, kurulan kıyasın sonucu yanlış olur. Bu konudaki yanlışların çoğu, araştırmacıların küçükken babalarından, hocalarından, kendi bölgelerindeki faziletli ve meşhur kişilerden duyup öğrendiklerini tasdik etmekten kaynaklanmaktadır. Bunların misali, derinliklerine kadar mürekkebin nüfuz ettiği yumuşak kağıt gibidir. O mürekkebi silmek istersen kağıdı yakman ya da yırtman gerekir. Kağıt varlığını sürdürdüğü sürece o mürekkep izi de var olacaktır. İşte bu şekilde olan zihinlerin varlığı devam ettikçe, içinde bulunan yanlış bilgiler de devam edecektir.

Küçüklükten beri, gerçekmiş gibi insanlara anlatılan hurafeler, nakışın taşa işlenmesi gibi, zamanla yavaş yavaş zihinlere yerleşir. Bu hurafelerin daha sonraki yaşlarda izale edilmesi oldukça zordur. Zira bu şekilde büyüyen bir insana, bilginlerin doğruyu anlatması,

³⁴ Gazâlî, Mi'yaru'l-İlm, s. 175-176; el- Makasîd, s. 57

doktorun gücünü aşan bir hastalığı tedavi etmesi kadar zordur. İşte Şeytanın tuzaklarından biri olan bu yanılaşa düşmekten uzak durmak gerekir.³⁵

2. Sıralamayı karıştırmak

Tartışmaların sebep olduğu şaşkınlıklardan dolayı yanıışlıklar meydana gelir. Bundan dolayı araştırmacı, tartışmada ileri sürülen fikirlerin kıyas olup olmadığını bilmesi için, kıyası oluşturulacak öncüllerin sıralamasına dikkat etmeyi kendine alışkanlık haline getirmesi lazımdır. Böyle olursa, kullanılan argümanların kıyas olup olmadığı, kıyas ise hangi çeşidi olduğu, kıyasın hangi şekil ve modlarından yapıldığı bilinir. Böylece karışıklığın da nerede yapıldığı bilinir ve yanıışlığa götüren nedenler engellenir.³⁶

Gazâli bunu, el-Kıstas adlı eserinde ise şöyle izah etmektedir: Şeytan, kıyası meydana getiren sözlerin çokluğuyla şaşkınlık meydana getirir, ta ki insan yanıışlığın nerede yapıldığını bilmesin (bilemez). Mesela, "büyüklük" hem İlah'a hem de Güneşe ait bir vasıftır. O halde Güneş de İlah'lık vasfıyla vasıflanmış olur denmesi gibi. İşte bu Şeytanın aldatmacasıdır. Çünkü burada öncüller ters döndürüldüğü için, şekillerinde bozukluk vardır. Bu "bütün insanlar canlıdır" önermesinin, döndürülmesinin tümel olarak "bütün canlılar insandır" sonucundaki yanıışlık gibidir. Halbuki buradaki döndürme tikel olarak "bazı canlılar insandır" şeklinde olmalıdır.³⁷

3. Kıyasın kurulum şartlarına uymamak

İki öncül arasında müstereklik gerçekleştikten sonra, şu hallerde yanıış sonuç meydana gelir: Kıyasın,

- iki olumsuz öncülden oluşması,
- iki tikel öncülden oluşması,
- birinci şekilden olup, küçük öncülün olumsuz olması,
- birinci şekilden olup, büyük öncülün tikel olması,
- ikinci şekilden olup, olumlu bir sonuç istenmesi,
- üçüncü şekilden olup, tümel bir sonuç istenmesi.³⁸

Gazâli kıyasın şartlarına uyulmadığı zaman sonucun yanıış çıktığına dair bir çok yerde örnekler vermektedir. Öncüllerin ihmal

³⁵ Gazâli, Mihakku'n-Nazar, s. 122 vd.

³⁶ Gazâli, Makasıdu'l-Felasife, s. 60

³⁷ Gazâli, el-Kıstas'u'l-Mustakim, s. 73-75

³⁸ Gazâli, Mihakku'n-Nazar, s. 125

edilmesiyle de sonucun yanlış olacağını belirtmektedir. Gazali, bununla ilgili şu misali verir:

İnsanın taş olması mümtendir,
Taşın canlı olması mümtendir,
O halde insanın canlı olması mümtendir.

Bu kıyasın iki öncülünde olumsuzluk lafzı olmadığı halde, iki olumsuz öncülden meydana gelmiştir. "İnsanın taş olması mümtendir" sözü (öncül), "Hiçbir insan taş değildir" anlamıyla aynıdır. Bu şekilde neticenin olumsuz olduğunu ifade etmek yeterlidir. Birinci şeklin küçük öncülü olumlu olmadığı takdirde, sonuç kesinlikle çıkmaz. Zihin, manaların gerçekliklerini elde etmeden lafızlara yapışırsa bunun gibi yanlışlıklar çoğalır.³⁹

Bu şekilde zihin zaafa düşünce sapıtmış olur. İnsan ise, bir zorlukla karşılaştığında o zorluk ve acziyetin kendi nefsiden olduğunu düşünmek istemez. Dolayısıyla o zorluğun zatında olduğunu zanneder ve bu nazarla yakine götüren yolun olmadığına hükmeder ki bu yanlıştır.⁴⁰

Kıyas kurulurken orta terimin kullanılmasına dikkat etmemek de sonucun yanlış çıkmasına sebep olur.⁴¹ Mesela,

Bazı insanlar öğretmendir,
Ali de insandır,

O halde Ali de öğretmendir. Bu öncüllerden doğru sonuç çıkmaz. Çünkü, orta terim (insanlar) iki öncülde de tikel alınamaz.

4. Sonucun öncülle aynı olması

Burada sonucun öncüllerden farklı olmayıp, aynı olmasından kaynaklanan yanlışlık vardır. Anlamları aynı olan iki müteradif lafzın kullanılmasıyla sonuç yanlış olur. "Her beşer insandır" sözü gibi. Bu sanki şöyle demek olur: Her insan insandır. Halbuki her iki lafız da aynı anlamdadır. Aynı zamanda bu, farz ve nafîle oruca niyet konusundaki, illet ile hükmün aynı olma durumuna benzer.⁴²

Her insan beşerdir,
Her beşer canlıdır,
O halde her insan canlıdır. Veya şu kıyas gibi:
Her içki şaraptır,

³⁹ Gazâlî, *Miyaru'l-İlm*, s. 202

⁴⁰ Gazâlî, a.g.e., s. 214

⁴¹ Gazâlî, *Makasidu'l-Felasife*, s. 60

⁴² Gazâlî, *Mihakku'n-Nazar*, s. 126

Her şarap sarhoş edicidir,
O halde her içki sarhoş edicidir.

Bu kıyaslardaki orta terim, küçük terimle aynıdır. Sadece lafızlar farklıdır. Aynı anlama gelen müteradif lafızların kullanılmasıyla yanlışlık yapılmıştır. Lafızların harfleri farklı olmakla birlikte, taşıdıkları anlamlar aynıdır.⁴³

O halde ortak bir ismin kullanılmaması için, üç terim ve sonucun her bir tarafı ayrı ayrı düşünülmelidir. Çünkü bazen bir ismin birden fazla anlamları olur, bu tür isimler kıyasın sonuç vermesi bakımından verimli değildir.⁴⁴

5. Bilgi unsurlarının olmaması

Kıyasta kullanılan bilgilerin ilk unsurlarının birbirinden ayrılmadan, başka durumlarda birbiriyle aynı anlamda olabilecek şekilde beraber olmalarından kaynaklanan yanlışlardır. Mesela,

Telef edilen bir malın menfaatinin ödenmesi gerekir. Çünkü her kim bir mala zarar verirse onun bedelini ödemek zorundadır.

Gaspedeci bir mala zarar vermiştir.

Bu sözlerden (önerme) gasıbın, malın zararını ödemesi gerektiği ortaya çıkar. Bu sonucun doğrulanabilmesi için, gasıbın mala zarar verdiği önermesinin doğrulanması gerekir.

“Gasıp mala zarar verdi” önermesinde iki tekil kelime kullanılmıştır. Bunlar “mal” ve “zarar verme” kelimeleridir. Bu iki kelimenin tekil olarak kullanılması, başka anlamların da anlaşılmasına sebep olabilir. Öyleyse bununla ilgili bir çok durum açıklığa kavuşturulduktan sonra ancak bu önerme (Gasıp mala zarar vermiştir) doğrulanabilir.

Öncelikle menfaatlerin var olduğu açıklanmalıdır. Çünkü insanların bazıları menfaatlerin olduğunu kabul etmemektedirler. Halbuki sadece var olan bir şeye zarar verilebilir.

İkincisi, malın geri kalan kısmı belirlenmelidir. Çünkü zarar vermek o maldan geriye kalanları gerektirir. Aksi halde tek başına o mala nasıl zarar verildiğini bilmek işe yaramaz.

Üçüncü olarak, zarar verilenin mal olduğu ortaya konulmalıdır. Zira zarar her zaman tazmin edilir. Zarar verilen şeyin mal olduğu tespit edilmezse, buna inanılmaz.

⁴³ Gazâlî, *Miyaru'l-İlm*, s. 202-203

⁴⁴ Gazâlî, *Makasidu'l-Felasife*, s. 61

Dördüncüsü de zarar verilen şeyin mal olduğu açıklanmalıdır. "Bu şey" demek kabul edilmez, mal olduğu tanımıyla beraber açıklanmalıdır.

Beşinci olarak, malın ödenir kabilinden olması açıklanmalıdır. Çünkü, tane de maldır ama ödenmez.

Altıncısı, zarar verilen malın ödenebilir olduğu açıklanmalıdır. Çünkü, ödenmesi mümkün olmayan bir malın, ödenmesiyle hükmetmek mümkün değildir. Zira ödemek bir karşılık, mal ise bir menfaattir.

"Gasıp mala zarar verdi" önermesinde her iki kelime de tekil olarak kullanıldığı için, bir çok anlamlarda olabileceğinde, bunları tamamıyla bilmek mümkün olmaz. Bu da muhtemel anlamlardan birine götürebilir.⁴⁵

Gazâlî, aynı yanlışlık durumunun izahını kelimadan bir örnekle de ele almaktadır. Bu konuya ilişkin olarak şöyle der:

Bu durumun kelamdaki misali ise bir kimsenin arazların sonradan olduğunu ispat etmeye çalışmasıdır.

Mesela, şu anda yerde gördüğümüz ve daha önce de zıddını gördüğümüz şeye 'hadistir' deriz. Örneğin, saçın şu anda beyaz olduğunu görüyoruz ve onun daha önce de zıddını, yani siyah olduğunu görmüştür. Onun için ona hadis diyoruz.

İlk önce göz duyusuyla idrak edilen bu şey (saç), idrak edildiği andaki gibi açıklanmalıdır. Bu ise ancak, sebeplerin tahkiki, gözlemlerin incelenmesi ve görmenin sıhhatinin şartlarının bütün yönleriyle bilinmesine bağlıdır.

İkinci olarak, arazın gizli ve kapalı olmadığı beyan edilmelidir. Çünkü göz için, gözün gördüğü şeyi görmesi esnasında ortaya çıkar. Bu da görülen şeyin ancak o anda görüldüğü için, o şeyin hadis olduğunu gösterir.

Üçüncüsü ise, onun o anda başka bir yerde olmadığı araştırılmalı ve açıklanmalıdır. Çünkü başka bir yere intikal esnasında, arazın gizliliği, araştırma bitinceye kadar hükümsüz kalır.⁴⁶

6. Zamirlerin dikkatlice incelenmemesi

Bu durumda kurulan kıyasta, zamirin delalet yönleri açısından farklılık gösterir, onu iyice tespit etmemek yanlış sonuç çıkmasına sebep olur. Mesela, "akıllı kişinin bildiği her şey, O'nun bildiği gibidir" sözünde zamir olan O (hüve), hem bilinene hem de bilene de-

⁴⁵ Gazâlî, Mihakku'n-Nazar, s. 125

⁴⁶ Gazâlî, a.g.e., s. 126

lalet edebilir. Bu farklılık tam tespit edilmediğinde, “O, taşı bilir, Öyleyse O, taşıdır” denir.⁴⁷

Kıyasın kurulması esnasında, öncüllerde bulunan zamirlerin iyice incelenmediği zaman çıkabilecek yanlış sonuçlar bahsinde Gazâlî, ayrıca şu açıklamaları da yapar.

Öncüller birbirinden ayrı ve birbirinden ayırt edilmiş olarak iki durum altında toplanmalıdır:

Birinci durum; konudan olduğu halde yüklemden olduğu zannedilen bir şeyin var olması veya bunun tersi olmasıyla, konu ve yüklemün unsurlarının ayırt edilmiş olması. Mesela, “cisim, cisim olması itibarıyla ya hareketlidir ya da hareketsizdir” sözünde, “cisim olması itibarıyla” sözünün konudan mı yoksa yüklemden mi olduğu bilinemez.

İkinci durum; konu ve yüklemün cüzleri, hiçbiri diğerine benzediği şekilde birbirinden ayırt edilmiş olmalıdır. Mesela,

“İlah’ın bildiği her şey, O’nun bildiği gibidir,

İlah, cevheri bilir,

Öyleyse o bildiği gibidir”⁴⁸

“Müslüman’ın bildiği her şey, onun bildiği gibidir,

Müslüman kafiri bilir,

Öyleyse o kafir gibidir.”

Bu öncüllerde kullanılmış olan terimler konumları itibarıyla birbirinden ayrılmıştır. Fakat düzenlemelerinde yanlışlık yapılmıştır. Bu yanlışlık ise, onları ayrıntılı bir şekilde açıklamamaktan kaynaklanır. Çünkü, “Müslüman’ın bildiği şey” konudur. “O, onun ilmi gibidir” ise yüklemdir. Ancak “O (hüve)” zamirinde tereddüt vardır. Zira buradaki zamir, konumu itibarıyla nereye ait olduğu temayüz etmediği cihetiyle hem konuya hem de yükleme ait olabilir.⁴⁹

7. Orta terim ile ilgili yanlışlık

Bilindiği gibi, kıyasın kurulabilmesi ve gerçekleşebilmesi için, öncüller arasında bağı kuran orta terimin olması gereklidir, aksi halde kıyas meydana gelmez.⁵⁰ Orta terim her iki öncülde de aynı şekilde kullanılmadığında kıyas doğru sonuç vermez. Bu sebeple iki öncülde de aynı şekilde yer alması için, üzerinde yeterli derecede düşünülmesi gerekir. İster eksiklik isterse fazlalık itibarıyla olsun,

⁴⁷ Gazâlî, Makasidu’l-Felasife, s. 61

⁴⁸ Gazâlî, Mihakku’n-Nazar, s. 127

⁴⁹ Gazâlî, Mi’yarul-İlm, s. 203

⁵⁰ Gazâlî, el-Mustasfa, s. 38

orta terim öncüllerde farklı şekilde kullanılırsa kıyasın sonucu yanlış olur. Mesela,

“Şarapta hiçbir şarap küpü yoktur” denilirse, bu söz doğrudur. Halbuki “hiçbir şarap, şarap küpünde değildir” şeklinde döndürülürse, bunun doğruluğu tasdik edilemez. Çünkü burada, döndürmenin kurallarına uyulmamıştır. Doğru olarak söylenmesi gereken şöyledir:

Hiçbir küp, şarap değildir,

Hiçbir şarap küp değildir. Bu önerme doğru olur. Çünkü, “içinde (fi)” edatını cümleye ekleyip, “şarapta hiçbir küp yoktur” denildiğinde, döndürmesi, “şarapta olan hiçbir şey küp değildir” şeklinde olur ki bu da doğru bir önerme olur. Yanlışlık bu öncülün yüklemindedir. Çünkü sadece “şarap” lafzı kullanılacağı yerde “şarabın içinde/’fi” şeklinde kullanılmıştır. Halbuki bunun döndürmede tamamıyla konu olması gerekirdi. Bu döndürme kuralına uyulduğunda kıyasın sonucu da doğru olur.⁵¹

8. Şekil bakımından bozukluk olması

Kıyasın yanlış sonuç doğurmasının sebeplerinden biri de şekil yönünden bozuk olduğunu daha önce belirtmiştik.

Bu, kurulan kıyasın, orta terimin öncüllerde bulunduğu yer itibarıyla kıyas şekillerinden herhangi birine girmemesidir⁵² ki sonucun hakikatte tek bir öncülden istenmesidir. Bu durumun yanlışlığı, asla iki öncülden oluşmayan veya bilkuvve (potansiyel olarak) iki öncülden oluşan fakat öncüllerde, müştereklik ve birleşmeyi gerçekleştiren orta terimin olmaması şeklinde olur.⁵³

Herhangi bir terimdeki müştereklik ortadan kaldırıldığı zaman, terim hakiki olur. Bu durumda zihnin hataya düşmesi söz konusu değildir. Anlamları ihtilafli olduğu halde, yanlışlık müşterek lafızlarda olursa, özellikle mütevatî terimler açısından bu müşterek lafızların araştırılması gerekir. Burada farkı anlamak zorlaşır, büyük yanlışlıkların doğmasına sebep olur.⁵⁴

Müşterekliğin yokluğu, lafız ve anlamda ise bunu anlamak kolay olur, çünkü onun sonuç vermediği bilinir. “Gökyüzü üstümüzdedir ve Güneş daha küçüktür” denildiğinde, bu iki söz birbiriyle ilişkisi olmayan iki öncüdür. Müştereklik anlamda değil de lafızda

⁵¹ Gazâlî, Makasidü'l-Felasife, s. 60

⁵² Gazâlî, Mi'yarü'l-İlm, s. 199

⁵³ Gazâlî, Mihakku'n-Nazar, s. 123

⁵⁴ Gazâlî, Mi'yarü'l-İlm, s. 200

olursa, bu ancak orta terimin varlığıyla olur.⁵⁵ Orta terimin kullanılması da şöyle olur: Ya her iki öncülde de konu olur, ya her ikisinde yüklem olur, ya da birinde konu diğerinde yüklem olur. Orta terim söylenen bu şeylerin dışında kullanılırsa, kıyas şekillerinin dışına çıkmış olur.⁵⁶

Gazâlî, müşterek lafızların kullanımı ve o lafızlardaki anlam farklılıklarının ortaya çıkarılıp tespit edilmesiyle ilgili ihmal edilen noktaları da ayrıca incelemektedir. Bunları kısaca şöyle özetleyebiliriz:

1. Başlangıç ve bitiş noktalarındaki tereddütten kaynaklanır. Allah'ın şu ayetindeki misal gibi: "...ancak Allah bilir ve ilimde derinlik sahibi olanlar..."⁵⁷. Bu ayette cümlenin başlama yerine göre iki farklı anlamı olabilir. Bir yönüyle bir öncülün farklı bir anlamı, diğer bir yönüyle başka bir anlamı olan iki öncüdür. Bu durumda orta terim iptal edildiği halde, varmış gibi zannedilir.⁵⁸

2. Müşterekliğin, farklı anlamlarda kullanılmaya muhtemel edat ve zamirler arasında tereddütten meydana gelir. Mesela,

Akıllı kimsenin bildiği her şey, O'nun bildiği gibidir.

Akıllı kimse taşı bilir,

Öyleyse o taş gibidir.⁵⁹

Bu durum daha önce "zamirlerin incelenmesi" maddesinde açıklandığı için, sadece örneğini vermekle yetiniyoruz.

3. Harflerin dizilişinde, iki anlam arasında birini kabul edip, diğerini kabul etmeme konusunda tereddüt olması. Mesela,

"Beş çifttir ve tektir", denildiğinde zannedilir ki "beş" aynı zamanda hem çifttir, hem tektir.⁶⁰ Halbuki "beş çifttir ve tektir" cümlesi, "beş, iki ve üçten meydana gelmiştir" anlamıyla kullanılırsa ancak doğru olur. Aksi halde "beş çift sayıdır" anlamıyla kullanılırsa yanlış olur. Çünkü "beş çifttir ve tektir" öncülünde, "ve" bağlacının hem çift hem de tek anlamı için kullanıldığını zannetmekle hataya düşülür.⁶¹

4. Sıfatın, konu ve ondan önce zikredilen yüklem sınıfatı olma yönüyle tereddütün olması. Mesela,

⁵⁵ Gazâlî, Mihakku'n-Nazar, s. 123

⁵⁶ Gazâlî, Mi'yaru'l-İlm, s. 199

⁵⁷ Âli İmran Suresi, ayet: 7

⁵⁸ Gazâlî, Mi'yaru'l-İlm, s. 200

⁵⁹ Gazâlî, a.g.e. aynı yer

⁶⁰ Gazâlî, a.g.e. s. 201

⁶¹ Gazâlî, Mihakku'n-Nazar, s. 124

"Zeyd basîrdır (ileri görüşlüdür)," yani, "kısır görüşlü değildir" demektir. Yine şöyle deriz:

"Zeyd tabiptir". Bu öncüller "Zeyd doktordur, ileri görüşlüdür" haline getirilerek sanki, "Zeyd tıp konusunda ileri görüşlüdür" demek gibi zannedilebilir. Halbuki bu öncüller tek tek tasdik edilir, birlikte tasdik edilmez. Bunun gibi hatalar, kıyası bozar ve tanınmaz hale getirebilir.⁶²

Bu misallerde görüldüğü gibi, buradaki hata, ayrı yarı kabul edilen şeylerin, bütün olarak kabul edilmiş gibi zannedilmesidir. Çünkü, "Zeyd basîrdır cahildir" şeklinde kabul edilirse çelişik bir durum ortaya çıkar.⁶³

5. Bir açıdan "mütevati" lafızlara benzeyen kelimelerin bulunması. Bu durum ise, hakikatte farklı ve ister yakın ister uzak olsun, ayrılmaz ilintilerin ittifak ettikleri çeşitli objelerin içerdiği şeydir. Mesela,

"Kulun fiili, kul ve Allah için takdir edilmiştir". Yani o fiil, işlemek yönünden kula, yaratmak yönünden Allah için takdir edilmiştir. "Takdir edilmiş" olmak her ikisi (Allah ve kul) için ortak olarak kullanılmıştır. Halbuki, Allah'ın kudretinin taalluk etmesiyle, kulun iradesinin taalluk etmesi farklıdır. Şayet bu ikisi de ortaklıktan dolayı eşit olarak kabul edilirse hata edilmiş olur. Zira, "ayn" ve "müşteri" lafızlarında olduğu gibi, kendilerine ad olarak verilmiş bu iki şey arasında sadece lafızda ortaklık vardır. Eğer bunun gibi lafızlar "mütevati" lafızlara benzetilirse doğru olmaz. Çünkü, "mütevati" tanımda ortaklık demektir. Mesela, gökyüzü, insan ve ağaç cisim olmak bakımından ortaklıklar.

Misalimizdeki "kudret" lafzının "takdir edilen" ile ortaklık yönü farklıdır. Bu şekilde kendisiyle iki şeyin ifade edildiği iki ayrı ismin mütevati ve müşterek diye isimlendirildiğini söyleyen Gazâlî, bu durumdaki lafza da bu her ikisinin arasında bir şey demektedir. Ve onu da "müredded" diye isimlendirir. İşte bu ve bunun gibi inceliklerin açıklanması ve tespit edilmesinde gaflet edilirse, kıyas olması gereken şekillerden çıkar ve sonuç vermez.⁶⁴

⁶² Gazâlî, Mi'yarü'l-İlm, s. 201

⁶³ Gazâlî, Mihakku'n-Nazar, aynı yer

⁶⁴ Gazâlî, Mihakku'n-Nazar, s. 125

9. Terimler arasında çelişiklik olması

Kıyas kurulurken, küçük terimle büyük terimin birbirine çelişik olacak bir şekilde kurulmaması gerekir. Çünkü kıyas, iki terimin birbirleriyle çelişmeksizin bir araya getirilmesini gerektirir.⁶⁵

10. Göreceli kavramlarda öncülün sonuçtan daha çok bilinir olması

Kıyas kurulurken öncüller, sonuçtan daha çok bilinir olmamalıdır. Birbirine göreceli olanlarda olduğu gibi, bilinme cihetiyle en fazla sonuca eşit olmalıdır. Mesela, "Zeyd, Amr'ın oğludur" önermesinde delil olarak, "Amr, Zeyd'in babasıdır" denirse, bu muhaldir. Çünkü her iki öncül de birbirine eşit derecede bilinmektedir. Halbuki, bu öncüllerden biri, diğeriyle bilinmelidir.

Bu, bir çok nitelikten bir niteliği "ilimdir" diye ispat etmeye çalışmanın, "alimin kendisinde bulunduğu şeydir" şeklinde delil getirmesine benzer. Bu bir yakın ifade etmez, ancak bir hevsten ibarettir. Çünkü, alimlik konumu ancak ilimle bilinir. Bilinme cihetiyle öncüller, sonuçtan sonra olabilir, buna da "devrî kıyas" denir.⁶⁶

Bunun* akli misalleri çoktur. Fıkıhtaki misali ise Hanefilerin dediği gibidir.

Su bulunduğu sürece teyemmümlle kılınan namaz batıl olur, çünkü onu kullanmaya gücü yetiyor.

Kimin suyu kullanma gücü varsa, onu kullanması gerekir,

Suyu kullanması gereken kişinin, teyemmümlle namaz kılması caiz değildir.

"Kullanmaya gücü yetme" burada orta terim kılınır.

"Namazın batıl olması" ise sonuçtur.⁶⁷

Gazâli, kıyastaki bu kısır döngü durumunu Mihakku'n-Nazar adlı eserinde örneklerle şöyle izah etmektedir: Öncüllerin bazıları bazıları için delil olarak alındığında, bilinme yönünden sonuca eşit olduğu cihetle, bu öncüller sonuçtan daha çok bilinir olmamalıdır. Bu şu demektir: "Zeyd, Amr'ın babasıdır", çünkü, "Amr, Zeyd'in oğludur" denildiğinde, Amr'ın, Zeyd'in oğlu olması, bilinme açısından, Zeyd'in, Amr'ın babası olması öncülüne eşittir. Bu ise sonuçtur. Halbuki sonuçta, öncül ister açıklansın ister açıklanmasın, ondan daha gizli olmamalıdır.

⁶⁵ Gazâli, Makasidu'l-Felasife, aynı yer

⁶⁶ Gazâli, Mi'yaru'l-İlm, s. 207

* Kıyas-ı devrî.

⁶⁷ Gazâli, a.g.e., s. 208

Allah'ın varlığının ispat edilmesi konusunda, alemin hadis olması ve tesirin hadis olanlara verilmemesiyle, Allah'ın varlığına delil getirilmesinin yanlışlığı da buna benzer. Çünkü, Allah'ın varlığının sübutu bu söylenenlerden daha açıktır. Mesela,

Her cisim yer kaplayıcıdır,

Her yer kaplayıcı olan, değişimi kabul eder,

Öyleyse her cisim değişimi kabul eder.

Niçin "her yer kaplayıcı olan değişimi kabul eder" diye sorulduğunda, çünkü "cisimler yer kaplayıcı olduğu için değişimi kabul eder" denir. Bu kıyasta sonuç, büyük önerme için delil yapılmıştır ve sonuç da ona delil olarak getirilmiştir. İşte bu muhaldir. Çünkü bu, bir şeyin kendi kendisini açıklamasıdır. Bu şekilde kısır döngü meydana gelir ki, her hangi bir sonuç çıkmaz.⁶⁸

11. Karıştırmaktan dolayı öncüllerin yanlış olması

Kıyas kurulurken, kullanılan sözlerdeki karışıklık sebebiyle kurulan öncüller, yanlış anlamalardan dolayı yanlış oluşturulur. Bu da kıyasın yanlış sonuç vermesine sebep olur.

Sözdeki karışıklıktan dolayı, öncüllerin yanlış olması ise iki sebepten kaynaklanır:

- ya lafızların karıştırılmasından dolayı,
- ya da anlamların karıştırılmasından dolayı.

Anlamların karıştırılması konusu; eğer bu iki sebepten biri olmadığı halde, zihin onu kabul edip tasdik etmezse, bu ancak akıllı insanlara göre muğalata olur. Her duyduğuna inanıp tasdik edenin ise mizacı bozuktur ki tedavisi de zordur.

Lafızların karıştırılması konusuna gelince; yanlışlığı meydana getirecek anlam ile o lafzın doğru anlamını gerektirecek bir bağıllığın olması gerekir. Bir anlama gelebilecek iki lafız arasındaki ince bir anlam farkının olması bunun gibidir. Bu iki lafızdan biri için doğru olan hükmün diğer lafız için de doğru olduğunu zannetmek böyle bir hatayı doğurur. Lafız itibarıyla aynı olmakla birlikte, anlamın fazlalık ve eksikliğinden meydana gelen farklılığı karıştırmak, böyle zihni bir hatanın oluşmasına sebep olur.

Lafızların karıştırılması konusunda şu örnekleri verebiliriz:

"Sitr" ve "hidr" lafızları gibi. Örtmek anlamında olan bu lafızlardan "hidr" sadece cariyelerin örtünmesi anlamında kullanılır. "Buka" ve "avil", lafızları ağlamak anlamındadır. Ancak yüksek ses-

⁶⁸ Gazâli, Mihakku'n-Nazar, s. 127

le ağlamak anlamında "avil" lafzı kullanılır. İşte bunun gibi lafızlar birbirine eşit zannedilir. Ve keza "sera" ve "turab" lafızları toprak demektir, fakat nemli toprak için "sera" lafzı kullanılır. Aynen bunun gibi, "mezik" ve "muzik" lafızları, daralmak, darda kalmak demektir; ancak savaş esnasında olduğu hali belirtmekte "muzik" kullanılır. "Abik" ve "harib" lafızları firarî anlamındadır. Zor iş ve korkudan kaynaklanan anlam ziyadeliği olduğu zaman "abik" kullanılır.

Mesela, "rudab" ile "buzak" kelimeleri tükürük anlamında olduğu halde, ağızda olduğu sürece "rudab", ağızdan atıldıktan sonra "buzak" kullanılır. Yine "kemmiyu" ve "batal" şecaatli ve cesur anlamına geldiği halde, silah kuşanan ve kullanan için "kemmiyu" lafzı kullanılır. Güneş için "gazâl" lafzı kullanılmaz ama günün tam zirvesinde olunca kullanılır.

İşte bu lafızlar aslında birbirine benzemekle beraber, anlam bakımından tür olarak birbirinden farklıdırlar. Dolayısıyla biri hakkında verilen hüküm, diğeri için de verilebileceğinin zannedilmesi sebebiyle, bunların doğruluğu tasdik edilir.

Karışıklığın sebeplerine gelince; öncül, tikellikte alındığında doğru olup tümellikte doğru olmadığı halde o, tümel olarak kabul edilip alınır ve doğrulanır. Böylece, öncülün doğruluğu şartından dolayı zihin karışıklığı meydana gelir. O karışıklığın sebebi de vehmin, döndürme yapılmadan önce hataya düşmesidir. Mesela,

Bütün kısaslar kasıttan dolaydır,

Bütün recmler zinadan dolaydır,

O halde bütün kastî olanlarda kısas vardır. Ve bütün zinalara da recm gerekir.

Bu gibi durumlardan sakınmayan kimse için bu, çokça yapılan bir karışıklıktır. Öyle ki, konunun tikelinde (bir kısmında) doğrulanabilirlik olması cihetiyle tümelde değil, tikelde doğrulanabilir olması gibi. Mesela,

"Canlılar mükelleftir", denildiğinde, bu hüküm "insan" hakkında doğrulanır, ondan başka canlılar hakkında değil.

Bazen konunun bütününde doğrulanır, fakat bu yalnızca bazı durumlarda. Mesela,

"İnsan mükelleftir", denildiğinde bu hüküm çocukluk ve delilik durumunda doğrulanamaz.

Bazen de sadece bazı vakitlerde doğrulanabilir. Mesela,

"Mükellefin namaz kılması gereklidir" sözünde üzerine farz olan namaz konusunda doğrulanır, ancak duha vaktinde namaz kılma gerekliliği doğrulanmaz.

Bazen hüküm ancak gizli bir şartla doğrulanabilir. Mesela,

"Mükellefin şarap içmesi haramdır" denildiğinde, bu hüküm ancak mükellef için, zorla içirilmemesi şartıyla doğrulanabilir, buradaki şart ise terk etmektir.

Veya şu söz gibi: "Mazlumun öldüren normal katil gibidir". Bu hüküm bir şartla doğrulanabilir. O şart ise öldürenin baba, öldürülenin oğul olmamasıdır.

İşte bu gibi durumlarda, hüküm genel üzerine tasdik edildiğinde, ancak bir şartla kayıtlanınca bütünüyle doğru netice çıkar. Bundan dolayı bazen zihin, hükmü, bütünü üzerinde doğrulamak ve kabul etmek için ikna olur. Haliyle onlardan da yanlış sonuç çıkar.⁶⁹

12. Sonuçta istenenin öncül yapılması

Gazâlî'nin ele aldığı bu sebep, "kıyasta kısır döngü olmamalı" maddesiyle benzerlik göstermektedir. Hatta izahlarında birbirine çok yakın şeyler söylenmektedir. Fakat Gazâlî bu maddeyi Makasidu'l-Felasife adlı eserinde kıyasın yanlış sonuç vermesinin sebepleri başlığıyla ayrı bir madde olarak ele aldığı için, biz de aynı şekilde müstakil bir madde halinde buraya aldık. Bunların aralarında şöyle bir fark vardır. Kısır döngü olmamalı maddesinde, öncüllerle sonucun birbirine eşit ya da öncülün sonuçtan daha çok bilinir olması yanlışlık sebebi idi. Burada ise, kıyasın sonucunda elde edilmek istenen şeylerin, terim değişikliğiyle öncül yapılması kıyasın yanlış sonuç vermesine neden olmaktadır. Yani birincisinde öncül ve sonucun, anlam itibarıyla birbirinin tekrarı olmalarından kaynaklanan bir yanlışlık varken, ikincisinde, terimlerin yer değişikliğiyle, öncül ve sonuçta kullanılmasından kaynaklanan bir yanlışlık vardır.

Gazâlî bunun sebebini şöyle açıklamaktadır: Kıyas kurulurken, sonuçta elde etmek istediğimiz şeylerin, öncülde kullanılmaması gerekir. Mesela,

"Her hareket, bir hareket ettirene muhtaçtır" sonucunu elde etmek için "hareket eden, kendi kendine hareket etmez" öncülünü kullanmak kıyasın yanlış sonuç vermesine sebep olur. Çünkü bu öncül, ispat edilmek istenen davanın kendisidir.⁷⁰

⁶⁹ Gazâlî, Mi'yaru'l-İlm, s. 204-207

⁷⁰ Gazâlî, Makasidu'l-Felasife, s. 62

13. Kıyasta belirsiz ifadelerin kullanılması

Kıyası meydana getiren öncüllerde bazen belirsiz ifadeler bulunabilir. Bu ifadelerin belirsizliği, kıyasın doğru sonuç verdiğini zannettirir. Bu belirsizler, belirli hale getirilince, akıl hemen yanlışlığın farkına varır.

“İnsan hüsrandır” önermesi bu şekilde mutlak olarak kullanıldığında, nefis bunu tasdik edip kabul eder. Halbuki bu belirsizlik, “bütün insanlar zorunlu olarak hüsrandır” şeklinde kullanılarak belirli hale getirilirse akıl bunu kabul etmez. Çünkü akıl, bütün insanların hüsranda olmadığını hemen fark eder ve bunun yanlış olduğunu anlar.

“Düşmanın dostu, senin düşmanıdır” önermesi bu belirsizliğinden dolayı nefis tarafından tasdik edilir. Ancak bu önerme, belirli hale getirilerek “senin düşmanının dostu olan herkes, düşmanıdır” şeklinde ifade edilince, akıl zaruri olarak bunun mutlak manada herkesi kapsamadığını insana fark ettirir.⁷¹

14. Zihinde çelişği bulunmayan öncülün kullanılması

Bazen bir öncülün çelişğini zihnimizde bulamamamızdan dolayı, kıyasta bulunan o öncülü tasdik edip kabul ederiz. Böyle bir kıyasın öncülünü kabul etmek gerekmez. Çünkü öncülün çelişği, zihinde bulunmadığında değil, bizzat o öncülün gerçekte, kendi içinde çelişğinin olmadığı bilindiğinde kıyas tasdik edilebilir. Kıyasın içinde çelişği olduğu halde, bulunmamış olabilir. Mesela,

“Allah her şeyi kadirdir” öncülünü kabul etmek gibi.

Akıl, Allah'ın her şeyi yaratmaya kadir olduğunu tasdik eder, ta ki “Allah kendi benzerini yaratmaya kadir midir” sorusu zihne gelinceye kadar. İşte akıl bu durumda, “Allah'ın kendi içinde mümkün olan her şeyi yaratmaya kadir olduğunu” tasdik etme konusunda insanı uyarır. Bunun da kendi içinde çelişği bulunmaz.⁷²

15. Tasdik etmede kıyasın nesneye mutabık olmaması

Kurulan kıyasın, nesneyi kendisiyle sahih olan bir şeyle doğrulamamasıdır.

“Nefis ölmez. Çünkü nefis sürekli faaliyet içerisinde.” denilmesi gibi. Çünkü nefsin daima faaliyet içerisinde olması nefsin, öl-

⁷¹ Gazâlî, .a.g.e., aynı yer

⁷² Gazâlî, a.g.e., s. 62

mediği bilinmeden bilinemez. Zira nefsin faaliyetinin devam ettiği de ancak nefsin ölmediğiyle bilinebilir.⁷³

16. Burhan kısmından olmayan öncüllerden kaçınılması

Kıyasın öncülleri, vehmiyat, meşhurat ve müşebbihatı meydana getirilen bilgilerden olmaması gerekir.⁷⁴

Daha önce de değindiğimiz gibi, kendilerini oluşturan bilgiler açısından öncüllerin kuvvet dereceleri vardır. Doğru sonuç verecek kıyas ise, evveliyat, hissiyat vb. bilgilerden meydana gelen öncüllerden oluşan kıyaslardır. Bu şartlara uyulduğunda, kurulan kıyas zorunlu olarak kesin ve doğru sonuç verir.⁷⁵

Öncüller doğru kabul edildikten sonra, sonuç hakkında şüpheye düşülmez. Ancak öncüller hakkında şüpheye düşülürse, bu onları bilmek için başka öncülleri bilmeyi gerektirir. Böylece hakkında şüpheye düşülmeyecek evvel bilgilere kadar gidilir. Çünkü evveli bilgiler açık olan bilgilerin esasıdır.⁷⁶

17. Kıyasta kısır döngü olması

Gazâlî, kısır döngü ile ilgili yanlışlığın bilgilerini Mi'yarü'l-İlm ve Mihakku'n-Nazar adlı eserlerinde daha önce belirttiğimiz gibi ele aldığı halde, onu Mi'yarü'l-İlm eserinde ayrı bir madde olarak incelemektedir. Söz konusu başlıklar altında verdiği bilgilerin içerik olarak aynı olduğunu düşündüğümüz halde, örneklerin farklı olması ve ayrı başlıkların kullanılması dolayısıyla, bahsedilen başlığı ayrı olarak buraya aldık.

Daha önce belirttiğimiz maddenin başlığında "öncüller sonuçtan daha çok bilinir olmamalı" şeklinde olduğu halde, bu maddede "öncüllerin sonuçtan başka olmaması" şeklindedir. Aynı zamanda buradaki örnek ve açıklamalara baktığımızda, müstakil bir başlık olarak ele aldığı, "sonucun öncülle aynı olması" maddesinde ele aldığı bilgilerle paralellik arz etmektedir. Sanki Mi'yar'daki üç maddenin içerikleri aynılık ve paralellik göstermektedir. Biz de her birindeki farklı örneklerle ele aldığı maddeleri aynı şekilde ayrı olarak ele aldık.

⁷³ Gazâlî, a.g.e., s. 63

⁷⁴ Gazâlî, a.g.e., aynı yer

⁷⁵ Gazâlî, s. 63

⁷⁶ Gazâlî, el-Kıyasu'l-Mustakim, s. 52.

Kıyas kurulurken alınan öncüller sonuçla aynı olmamalıdır. Çünkü öncüllerde "müsadere ale'l-matlub" (kısır döngü) yanlışlığı yapılmış olur. Mesela,

"Kadın, kendisine veli kılınandır" dendiğinde, bu veli kılınma sadece nikah akdinde geçerli değildir. "Veli kılınma" anlamı hakkında bir izah istendiğinde, bunun açıklığa kavuşturulması mümkün değildir. Çünkü "nikahta veli kılınan" öncülü, "kadın, kendisine veli kılınandır" hükmünün bir cüzüdür.

"Tatavvu' orucu ancak gündüzden yapılan niyetle oluşur, çünkü o, belirlenmiş bir oruçtur." Şayet "belirlenmiş oruç" anlamı istense, sonucu ondan (öncül) bir cüz kılmamak mümkün değildir. Çünkü "belirlenmiş oruç" olmasının anlamı nedir diye sorulduğunda, "tatavvu' orucunun sahih olmasıdır" denir.

İşte bu şekildeki sonucun oluşması, ancak öncüldeki tanımla mümkündür. Bu ise, yeni bir bilgi ortaya çıkarmaktan uzaktır.⁷⁷

Bütün bu saydıklarımız kıyasta yanlış düşmenin sebepleridir. Aslında her bir sebep de kendi aralarında çok sebeplere ayrılır ama onları saymak mümkün değildir.

Gazali, "bu kadar çok yanlış düşme sebebi varken, bir insan bütün onlardan nasıl kurtulabilir ki" diye sorana şöyle cevap verir:

"Bütün bu yanlışların hepsi birlikte bir kıyasta bulunmaz. Bilakis her bir kıyastaki yanlışlık noktaları sınırlıdır. O sınırlı olan sebeplere karşı tedbir almak mümkündür."

Kıyas kurmak için, önündeki cümle ya da tanımlara bakan kişinin zihninde öncelikle lafızlar değil, anlamlar meydana gelir. O kimse onların bazısını diğer bazısına yüklem yapar ve böylece ilk iki öncülü meydana getirmiş olur. Bu durumda kıyas kuran kişi meydana gelen yüklemelere, döndürme şartlarına, kıyas şekillerine tabi olmak zorundadır. Artık o öncüllerden çıkması gereken sonucu kesin olarak bilir ve bilmesi de gerektir.

Yaptığı bu işlemlerde bir sonuç ve delil elde edemeyince araştırmacı, tekrar öncüllere dönmelidir. Öncüllerdeki tasdik etme yönleri, kıyas şekilleri, tanımları üzerinde tekrar tekrar düşünmeli. Tıpkı hesap yaparken tekrarla yapan bir muhasebeci gibi olmalı.

Bir kimse yapması gereken tüm bu işlemleri gerçekleştirdiği halde bir netice elde edemiyorsa, nazarını başka yöne çevirmeli, bu konuda taklitle yetinmelidir. Çünkü her bir iş için o işi yapacak in-

⁷⁷ Gazali, Mi'yarul-İlm, s. 206-207

sanlar vardır ve ne için yaratılmışlarsa o işte hepsi de muvaffak olurlar.⁷⁸

Gazâlî'ye göre, insanın bu yanlışlıkları yaparak, zamanla yanlışların birikip insanı saptırması mümkündür. Hatalardan kurtuluş yolu ise, yüce Hakk'a giden yollara tabi olmaktır. Fakat o yol çetindir. Bu yollarda çoğu gözler kararmıştır, bu hak yoldan alıkoyan sebepler de çoktur ve bu düşünceler içerisinde tüm karışıklıklar mevcuttur. İşte bu sebeple çoğu insanlar, kör dövüş içinde yuvarlanıp giderler.

Bu insanlar içinde bir grup vardır ki her inandıkları şüpheli delilleri yakın ve burhan kabul ederler. Bütün gerçekleri bunlar bilir ve her gördükleri siyahı üzüm zannederler. Diğer bir grup vardır ki, yakinin ve gerçek burhan delillerinin zevkine varmışlardır. İnsanların içinde buldukları durumu da bilirler. Fakat bunlar da ya anlayışlarının yetersizliğinden ya da burhanın şartlarını tümüyle bilen, aldatmayan, gerçekleri gösterebilecek bir yol göstericilerinin olmamasından, kıyası ve şartlarını hakkıyla bilememekten doğru yola muvaffak olamamışlardır. İşte burada verilenleri kavramakla doğru yolu bulmak mümkündür.⁷⁹

Sonuç

Gazali ile birlikte İslam dünyasında kullanılması yaygınlaşan mantık ilmi, bir çok ilimde ölçü kabul edilir hale gelmiştir. Aristoteles'in de en çok irdelediği kıyas konusu, Farabi ve İbn Sina başta olmak üzere İslam dünyasında hemen tüm Müslüman mantıkçıların eliyle aynı geleneğin devamı gibi günümüze kadar gelmiştir. Diğer İslam mantıkçıları gibi Gazali de, mantığın esas konusu olan "kıyas" bahsine daha çok yer vermiştir.

Kıyas konusunu usul ilimlerinde de kullanan Gazali, kıyasın doğru sonuç vermesinin şartlarını ve kıyasta yanlışlık yapılabilecek yerleri müstakil başlıklar altında ele almıştır. O, kıyas elde edilirken dikkat edilmesi gereken şartları üç temel başlık altında toplamaktadır: Öncüllerle ilgili olabilecek yanlışlar, şekil ile ilgili yapılabilecek yanlışlar ve hem şekil hem de öncüllerle ilgili olabilecek yanlışlıklar. Gazali'nin eserlerinde bu tasnif olmadığı halde, bunları da "şekil açısından yapılabilecek yanlışlıklar ve öncüller açısından yapılabilecek yanlışlıklar" olmak üzere iki noktada toplayabileceğimizi belirtmiştik.

⁷⁸ Gazali, Mi'yarü'l-İlm, s. 209

⁷⁹ Gazali, Mihakku'n-Nazar, s. 128

Gazali'nin eserlerinden maddeler halinde çıkarıp ele aldığımız sebepleri özetlersek, bu iki nokta açısından şöyle bir tablo çıkar:

1. Öncüller açısından olabilecek yanlışlar: Öncüllerin doğru seçilmemesi, sonucun öncülle aynı olması, bilgi unsurlarının olmaması, zamirlerin dikkatlice incelememesi, terimler arası çelişikliklerin olması, göreceli kavramlarla ilgili yanlışlar, karışıklıklardan dolayı olan yanlışlık, belirsiz ifadelerin kullanılması, zihni çelişigi gerçeklikle karıştırmak, kısır döngünün olması, öncüllerin burhandan olmaması ve tasdik nesneye uygun olmaması.

2. Şekil açısından olabilecek yanlışlar: Kıyas şartlarına uymamak, sırayı karıştırmak, orta terimin doğru alınmaması ve şekil açısından şartları taşımamak.

Gazali, kıyasta yapılan yanlışlıklar konusunda, bu konuda yapılabilecek yanlışların bunlardan ibaret olmadığını da belirtmektedir. Örneklerle incelediği bu konuda, bazen farklı isimlerle aynı konuyu, bazen de aynı isim altında farklı yönleri ele aldığını belirtmekte fayda vardır. Kıyasın doğru sonuç vermemesinin esas sebeplerinin de konuya tam hakim olmamaktan dolayı, Şeytanın etkisinin olduğunu.